

HÜDÂVENDİGÂR VİLÂYETİ İMÂR FAALİYETLERİ DEFTERİ (1307-1309 / 1891-1893)

*Mefail HIZLI**

ÖZET

Son birkaç yüzyıl içinde idâri statüsü bir takım değişikliklere uğrayan, Bursa merkezli Hüdâvendigâr Vilâyeti'nde yaşanan imar faaliyetlerini bir bütün halinde ele alan resmî kayıtlara tesadüf edilememiştir. Bu çalışmada, yaklaşık bir asır öncesinin imar çalışmalarını yansıtan rapor niteliğindeki bir yazma deftere dayanarak Bursa ve çevresinde, bu konuda yaşanan gelişmelere yer verilecektir.

SUMMARY

The Register of Construction Activities in Hüdavendigâr Vilayeti

In this article, we are trying to explain the construction activities in Hüdavendigâr Vilayeti a hundred years ago. Up to now, a document related to the last period of Ottomans has not been found. For this reason, the knowledges in this register are quite important.

* Dr.; U.Ü. İlâhiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi.

GİRİŞ

Bursa, 1326 yılı Nisan ayında Orhan Gazi (1304-1362) tarafından fethedilmiş ve akabinde devletin başkenti yapılmıştır. 1402 yılına kadar bu statüsü aynen devam eden Bursa, Osmanlı tarihi boyunca Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezi olmuştur. Bu bölgeye, I. Murad'ın daha çok meşhur olan adına izâfetle "Hüdâvendigâr" denilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde idârî yapı eyaletler biçiminde düzenlenmişti. Eyaletler, değişen sayıda sancaklardan oluşmaktaydı. Sancaklar da çok sayıda kazalardan ve köylerden meydana gelmekteydi. Böyle bir yapı içindeki devlet, tarih boyunca eyaletler düzeninde değil de, sancakların hangi eyaletlere bağlanacağı konusunda birtakım değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler sebebiyle, sancakların nereye bağlı olduğu noktasında bazı belirsizlikler mevcuttur. Eyalet ve sancak düzeninin yüzyıllar boyu değişiklik göstermeden devam ettiğini bu nedenle ifade edemiyoruz. Buna rağmen, elimizdeki verilerle, Bursa'nın önceleri merkez kaza, daha sonra ise bir sancak olarak bağlı olduğu Hüdâvendigâr Vilâyeti (Livâsı) hakkında şu bilgileri verebiliriz.

Bursa, Osmanlı hâkimiyeti döneminde Anadolu Eyaleti'ne bağlı olan Hüdâvendigâr Sancağı'nın merkezi idi. XVI. yüzyılda Hüdâvendigâr Sancağı'nın, merkez kazası Bursa'dan başka otuz kadar kazası daha vardı. Bunlar arasında; İnegöl, Yarhisar, Domaniç, Yenişehir, Söğüt, Taraklu, Geyve, Akyazı, Akhisar, Göynük, Beypazarı, Mihaliç, Kite, Gönen, Gölpazarı, Bergama önemli idarî birimleri teşkil ediyordu. Bunlar dışında, Seferihisar, Ermenipazarı, Atranos, Kepsut, Mihaliççik, Edincik, Kızılcatuzla, Tarhala ve Fesleke kazaları da bu sancağa bağlıydı. Bu idârî durum XIX. yüzyıla kadar sürdü. 1832'de müstakil mutasarrıflık olan Bursa, Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga mutasarrıflıkları ile yeni bir düzenlemeye tâbi tutulan Hüdâvendigâr Eyaleti'ne bağlandı ve bu eyaletin merkezi oldu.

1856-1857'de Hüdâvendigâr Eyaleti, Bursa, Koca-ili, Kütahya, Karahisar, Erdek, Biga, Karesi ve Ayvalık livâlarından müteşekkildi. Bu sırada Bursa livâsına bağlı yirmi dört kaza bulunmaktaydı. 1865'de Hüdâvendigâr Eyaleti'ne, Bursa, Karesi, Koca-ili, Kütahya, Karahisar livâları bağlı olup valilik makamı Bursa'da bulunuyordu. Valinin bulunduğu yere aynı zamanda "Paşa Sancağı" adı da verilmişti.

Osmanlı tarihi boyunca önce "sancak", sonra "eyâlet", en sonunda ise "vilâyet" statüsü kazandırılan Hüdâvendigâr Vilâyeti, 1908'de, Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar (Afyon) ve Karesi (Balıkesir) sancaklarından oluşmaktaydı. Bursa Sancağı bu tarihlerde, altı kaza, beş nahiye ve 664 köye

sahip bulunuyordu. Bursa, Cumhuriyet döneminde müstakil il haline getirilmiştir¹.

Osmanlı dönemi boyunca bu tür bir idarî yapılanmayı yaşayan Hüdâvendigâr Vilâyeti, XIX. yüzyıl sonlarında, mevcut çok sayıdaki vakıf eseri ve yapıların geniş çaplı tamirine şahit olmuş, aynı zamanda birçok yeni eserin inşâsına da sahne olmuştu. Bütün bu bilgileri, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin hazırlamış olduğu ve yazma halinde bulunan bir deftere dayanarak ifade ediyoruz. Bu defter, yıkılmaya yüz tutmuş, iç ve dış birçok düşmanıyla boğuşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin son döneminde, Bursa ve diğer sancaklarda yaşanan imar faaliyetleri konusunda en son resmî bilgileri ihtiva etmektedir. Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmelerinde bu konularla ilgili, ya hiçbir bilgi verilmemiş veya çok kısa bir şekilde geçirilmiştir. Bursa Müzesi Kütüphanesi'nde 431 numarada kayıtlı olan, 24x39 cm. ebadındaki bu yazma, Vilâyet'e tâbi olan yerlerde bulunan cami, mescid, türbe, zaviye, medrese, mektep vs. nin inşâ ve tamirâtı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Vilâyet'teki mevcut sulara, köprülere değinen defter, resmî dairelerin, askerî amaçlı depoların, belediye binalarının, hastahanelerin tesis ve inşaatına da yer vermektedir. Defterin son bölümünde, Vilâyet dâhilinde iskân edilen muhacirlerin hangi köylere yerleştirildiklerine dair izahat verilmektedir.

Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin 1281/1864 yılına kadar eyâlet ve mutasarrıflıkla idare edildiği, Rûmî 1283 yılından sonra ise vilâyet teşkil olunmasıyla valiler tarafından yönetildiği salnâmelerden anlaşılmaktadır. 1312 tarihli Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi'nde verilen bilgiye göre, Vilâyet'in idaresi, 8 Eylül 1307 tarihinden itibaren Vali Münir Paşa'ya bırakılmıştı. Yazma defterde, bu bilgilerin kim tarafından kaleme aldırıldığı hakkında bir bilgi yoksa da, sözkonusu salnâme bu noktayı açıklığa kavuşturmakta ve Münir Paşa tarafından hazırlatıldığı anlaşılmaktadır².

Bundan yaklaşık bir asır önce, 1307-1309/1891-1893 tarihleri arasındaki iki yıllık bir sürede gerçekleştirilen imar faaliyetlerini haber veren bu defter, 16 sayfadan oluşmaktadır. Herhangi bir isim verilmeyen defter, Bursa ve Vilâyet'in diğer sancaklarındaki imar faaliyetlerine, birtakım konu başlıkları altında yer vermekte ve Bursa'dan başlayarak diğer sancaklardaki gelişmeleri bir bütün halinde bildirmektedir. Bu yönüyle çok kullanışlı görünmeyen defteri, istifadeye

1 Hüdâvendigâr Vilâyeti ve Bursa'nın paşa sancağı oluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Halil İnalcık, "Bursa", TDV İslam Ansiklopedisi, IV, 449; Ömer L. Barkan - Enver Meriçli, Hüdâvendigâr Livâsi Tahrir Defterleri I, Ankara, 1988, s. V-VII; Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, II, 256; Bursa Yıllığı (1937), "Tarihçe", s. 12-13; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdarî Taksimat ve Nüfus", Belleten (Ekim 1951), c. XV, sy. 60, s. 619-620; M. Asım Yediyıldız, "Şer'îye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1656-1658)", Vakıflar Dergisi, c. XXIII, Ankara, 1994, s. 198.

2 Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, 21. Def'a, 1312 H., Bursa, s. 54-56.

daha uygun hale getirebilmek için iki ayrı bölümde işleyeceğiz. Birinci bölümde, sadece Bursa'da konuyla ilgili yapılan çalışmalara, ikinci bölümde Bursa dışındaki sancaklarda gerçekleştirilen faaliyetlere mümkün olduğu kadar bir düzen içinde yer verilecek, üçüncü bölümde ise Vilâyet'in genelini ilgilendiren hususlar ele alınacaktır. Bu çalışmada, defterde yer alan ifadelerin bütünü aynen verilmemiş, gerekli görülen kısımlar bazen aynen, bazen de sadeleştirilerek aktarılmıştır. Metinde geçen bazı teknik ifadeler ile, o dönemin bazı önemli kavram ve deyimlerinin yer aldığı bölümler aynen verilmiştir. İşlenen her konunun sonunda, defterdeki orijinal sayfa parantez içinde gösterilmiştir.

Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin imar faaliyetleri için düzenlenen bu defterin girişinde Vali Münir Paşa'ya atfedilen şu ifadeler yer almaktadır:

Hüdâvendigâr Vilâyeti'ne ibtidâ-yı çâkerânem olan 8 Eylül sene (1)307 tarihinden işbu üçyüz dokuz senesi Teşrin-i evveli gâyetine kadar merkez-i vilâyetce ve aralık aralık devr ve teftiş olunarak mülhakâtca tahkîkât ve tefahhusât-ı muktezîye bi'l-icrâ istitlâ'ât-ı vâkı'aya göre muktezâ-yı hâl ve mevkı'a tevfikân tedâbüür ve teşebbüsât ve îcâb idenlere tahrîren ve şifâhen teşvikât ve tergîbât-ı mahsûsa îfâ ile bilutfihî te'âlâ mekâsıd-ı 'umrân-ı kesterâne-i hazret-i şehriyârî muktezâsınca bürûz olabilen ma'mûriyet-i mahalliyyenin hulâsaları ber-vech-i zîr arz u beyân olunur". (s.1)

I. BURSA SANCAĞI

A. CAMİLER

1- Şehadet Camii: Bursa'nın Hisariçi semtinde Hüdâvendigâr Gazi'nin (I. Murad) yaptırdığı Şehadet Camii'nin, "zelzele-i kebîrede münhedim" olan yerleri "irâde-i seniyye" doğrultusunda tamirine girilmişdir. Bunun için eski kubbelerinin yıkımına başlanmış "ve halbuki esâs divarlarından ba'zılarının mukâvemet-i lâzimeyi hâiz olamayacak derecede bulunduğu görülüb keşf-i eczâ bi'l-icrâ metânet-i esâsiye ve tezyînât-ı umûmiyesine i'tinâ kılınarak hakîkaten vekîl-i celfî-i seyyidü'l-mürselîn" olan padişahın Bursa'da "bir numûne-i mübeccel-i müberrât-perverâneleri 'itlâkına şâyân-ı sûretle minâresiyle cümle kapusunun cebhesi oyma taş ve somaki mermerden ve minber ve sâir kapuları musanna' cevîz tahtalarından olarak ve tezyînât-ı sâiresine begâyet i'tinâ kılınarak vakfî vâridâtından 439.500 kûsûr guruş sarfıyla müceddiden inşâ ve ikmâl olunmuşdur".

Defterde cami için "mülâhazât" hanesinde şöyle bir ek açıklama yapılmaktadır: "Câmii-i şerîf-i mezkûrun mefrûşâtı kabilinden ba'zı müteferru'âtı derdest-i

ikmâl bulunmasıyla bi-mennihî te'âlâ karîben resm-i küşâdı icrâ olunacaktır" (s.1)

2- Emirsultan Camii: Emir Şemseddin Buhârî'nin Bursa'da bulunan ve bir kubbe ile iki minareden müteşekkil "kârgir câmi-i şerîfi son cemâ'at mahallinin ve câmi-i şerîf-i mezkûr ile müşârunileyh hazretlerinin türbe-i münîfeleri arasındaki havlinin ta'mirât ve mermer tefrîşâtı", padişaha ait değişik vakıflardan elde edilen 25.650 kuruşla mükemmel bir şekilde gerçekleştirilmiştir (s. 1).

3- Cami-i Kebir (Ulucami): Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı ve "Bursa'da vasat-ı şehirde kâin yirmi kubbe ve iki minâreli meşhûr Câmi-i Kebîr'in hâricî divarları vakfı vâridâtından 16.150 guruş sarfıyla müceddiden sıva itdürülüb tezyînât-ı lâzimesi dahi icrâ ve kubbeleri kurşunlarının 10.000 kûsûr guruş sarfıyla termîmâtü ifâ kılınmıştır". (s. 1)

4- Yeşil Camii: Çelebi Sultan Mehmed'in Bursa'da yaptırdığı ve "Yeşil" adıyla ün kazanan cami ve türbesinin "çifte minâre ve kubbeleri kurşunlarıyla divarları ve nakış ve sâir cihetleri" birkaç defada 16.835 kuruş harcanarak tamir ve tezyin edilmiştir. Böylece "yâr ve agyâra karşı bir tarz-ı bihîn ve dilnişîn iktisâb eylemiştir". (s.1).

5- Hüdâvendigâr Camii: Murad-ı Hüdâvendigâr'ın Çekirge'de bulunan camiinin kurşunları, bağlı olduğu vakfın akarından 700 kûsur kuruş harcanarak tamir edilmiş, 2.490 kuruşla da minaresi onarılmıştır. (s.1)

6- Molla Fenari Camii: Orhan Gazi'nin yaptırdığı, ancak bir önceki "hareket-i arz" da harabeye dönen ve yeni baştan inşâ edilerek açılışı yapılan medresesine "muttasıl" olup merhum Molla Fenârî vakfından ihtiyaçları karşılanan cami, "mütevellisine müceddiden inşâ ve resm-i küşâdı icrâ itdirilmiştir" (s.1).

7- Pars Bey Camii ve Türbesi: Emir Sultan'ın damadı olduğu rivayet edilen "kibâr-ı sâdâtdan merhûm ve magfûrunleh Bedreddin Pars Bey'in Bursa'da Şehreküstü Mahallesi'ndeki camii ve türbesi, 1864 tarihinden beri onarıma tabi tutulmadığı tesbit edildiğinden, "mütevellisi ma'rifetiyle bir hayli akçe sarf olunarak ta'mirât ve tefrîşât u tezyînât-ı mükemmelesi" yerine getirilmiştir. (s.1)

8- Selimiye Camii: "Erbâb-ı hasenâtdan Tirnovalı Hacı Ahmed Efendi'nin Bursa şehri zeylinde Selimiye muhâcirleri için teşkil olunan mahallede bir bâb mescid-i şerîf inşâsına sarf-ı nakdine himmet iderek ikmâline muvaffak olub resm-i küşâdı" icra edilmiştir (s.2).

9- Üftade Camii: "Bursa'da defîn-i hâk-i gufrân olan Üftade hazretleri

câmi-i şerîfinin evkâf-ı mahsûsasından 12.524 guruş sarfiyla mükemmelen ta'mirât ve tezyînâtı icrâ kılınmıştır" (s.2).

10- Yıldırım Camii: "Firdevs-âşiyân Yıldırım Bâyezîd Hân Hazretlerinin Bursa'da hâric-i şehirde vâki' câmi-i şerîfleri kurşunlarının, vakfından 973 guruş sarfiyla ta'mirâtı icrâ edilmiştir" (s.2).

11- Ertuğrul Camii: Bursa'da Sipahi Çarşısı'ndaki Ertuğrul Camii, evkâfından 3.079 kuruş harcanarak tamir edilmiş, ayrıca 786 kuruş sarfiyla da minaresinin külâhı onarılmıştır (s.2).

12- Muradiye Camii: Sultan II. Murad'ın Bursa'da, kendi adıyla anılan semtte bulunan "Murâd-ı Sâni Câmî-i Şerîfi"nin kurşunlarının, imam evinin ve türbesinin tamiri, kendi vakıflarından sağlanan 4.000 kûsur kuruşla gerçekleştirilmiştir (s.2).

13- Ebu İshak Camii: Ebu İshak Kâzerûnî Camii kurşunları, vakfından 1.600 kûsur kuruş sarfedilerek onarılmıştır (s.2).

14- Başçı İbrahim Bey Camii: Adı geçen camiiin kurşunları da, vakfından temin edilen 1.900 kûsur kuruş harcanarak tamiri yapılmıştır (s.2).

15- Bayezid Paşa Camii: "Bursa'da kâin İstabl-ı Bâyezîd Paşa Câmî-i Şerîfinin, vakfından 2.043 guruş sarfiyla ta'mirât-ı lâzimesi ifâ edilmiştir" (s.2).

16- Hamidler Camii: Bursa'ya bağlı Hamidler köyünde bulunan camiiin inşasına "ahâli-i karye" tarafından başlanmış ve tamamlanma aşamasına gelinmiştir (s.2).

17- Ahmed Bey Camii: "Bursa'ya muzâf Ahmed Bey karyesinden ashâb-ı hayrâtın i'âneleriyle" bir camiiin inşaatı bitirilmiş ve içi "elvâh-ı nefise-i mübâreke ve âvîze ve çalar saat" ile süslenerek açılışı gerçekleştirilmiştir (s.2).

18- Hamza Bey Camii: Bu camiiin kurşunları da, vakfından 451 kuruş harcanarak bir bütün halinde onarılmıştır (s.2).

B- TÜRBE VE DERGÂHLAR

1- Osman Gazi Türbesi: "Vâzi-'ı bünyân-ı resînü'l-erkân-ı saltanat-ı seniyye Sultân Osman Gazi Hazretlerinin Bursa'da vâki' türbe-i şerîfelerinin evkâf-ı celîlesinden 2.300 kûsur guruş sarfiyla ta'mirâtı icrâ kılınmıştır" (s.5).

2- Hüdâvendigâr Gazi Türbesi: Murad-ı Hüdâvendigâr'ın Bursa'daki türbesinin çevre duvarları, evkâfından 2.000 kûsur kuruş harcanarak onarılmıştır (s.5).

3- Üftade Türbesi: "Kibâr-ı evliyâullahdan Bursa'da Hisar cihetinde medfûn-i hâk-i gufrân olan Üftade hazretlerinin türbe-i şerîfesinin sakfı ve sâir

harâb olan mahalleriyle fersûdeleşmiş sanduka-i pûşideleri ve pencere perdeleri ve sâir mefrûşâtı yukarıda arz olunan câmi-i şerîfleri mesârif-i ta'miriyesi meyânında bi't-tesviye ta'mir ve tecdîd itdirilmiştir" (s.5).

4- Seyyid Nâsır Zaviyesi: Bursa'nın Pınarbaşı semtinde bulunan Seyyid Nâsır Zaviyesi'nin, "vilâyet evkâf sanduğundan 11.500 kûsur gurus sarfiyla ta'mirât ve inşââtı ikmâl olunarak icrâ-yı âyin" imkânı getirilmiştir (s. 6).

5- İsmail Hakkı Dergâhı: "Mazanne-i kirâmdan İsmâil Hakkı-i Rûmî'nin Bursa'daki dergâhı "harâb ve mesdûd" olması sebebiyle padişah tarafından 5.500 kuruş harcamayla onarılarak hizmete açılmıştır (s.6).

6- Numâniye Dergâhı: "Bursa'da Şihâbeddin Paşa Mahallesi'nde kâin Hekimzâde Ali Paşa vakfından Nu'mâniye Dergâh-ı Şerfi" için gerekli olan 6.200 kûsur kuruş padişah tarafından temin edilerek onarımı tamamlanmıştır (s.6).

7- Bursa Mevlevihanesi: Sultan Abdülmecid'in "müberrât-ı celîlerinden olub müşrif-i harâb olan Bursa Mevlevihânesi'nin ta'mirine" bir süre önce padişah tarafından iki aşamada gönderilen 575 lira ile başlanmıştır. Bakım ve onarımı tamamlanarak hizmete sunulmuştur (s.6).

C- MEDRESE VE İMARETLER

1- Çelebi Sultan Medresesi: Çelebi Mehmed'in Bursa'da bulunan medresesi, "irâde-i hazret-i pâdişâhî mantûk-i celîline tevfikân evkâf-ı şerîfesinden" 34.300 kûsur kuruş harcanarak "ta'mirât ve tezyînât-ı muktezıyesi derdest icrâ ve ikmâl bulunmuşdur" (s.6).

2- Hüdâvendigâr Gazi Medresesi: I. Murad'ın Çekirge'de bulunan medresesi, evkafından sağlanan 1.092 kuruş ile tamir edilmiştir (s.6).

3- Mehmed Şemseddin Fenâri Medresesi: Medrese, "mukaddemce harâb ve nâyâb olarak ahîren ba'zı kimseler tarafından hâne ittihâz kılınmış" olması sebebiyle, böyle bir eserin tekrar ihyası için "erbâb-ı mürüvvet taraflarından toplanılan i'âne ile hâne-i mezkûr iştirâ ve civârına üç bâb oda ve bir matbah ve bir câmeşûyhâne ilâve ve inşâ olunarak medrese-i mezkûrenin resm-i küşâdı" yapılmıştı (s.7).

4- Vâiziye Medresesi: Yıldırım Bayezid'in vakfından olup "Câmi-i Kebîr'in pîşgâhında kâin Vâ'iziye Medresesi", padişahın ihsan ettiği 2.100 kûsur kuruş harcama ile onarılmıştır (s.7).

5- Muradiye İmaret: İmaret, II. Murad'ın evkafından 2.200 kûsur kuruş sarfiyla tamir edilmiştir (s.7).

6- **Emir Sultan İmareti:** İmaret, Hazret-i Emir vakfından 733 kuruş harcamayla onarılmıştır (s.7).

7- **Fetvahane:** "Firdevs-âşiyân Sultân Yıldırım Bâyezîd Hân vakfından Bursa'da Câmî-i Kebîr civârında vâki' fetvâhânenin 1.950 guruş sarfıyla vakfından ta'miri icrâ kılınmıştır" (s.7).

D- MEKTEPLER

1- **Askerî İ'dâdî Mektebi:** Bursa'nın Işıklar mevkiinde tam kargir olarak daha önce "müceddiden" inşasına başlanmış olan mektep, "tevsi'an inşâat ve ikmâl-i levâzımât ve tefrîşâtı" için "hazîne-î celîleden 34.568 lira 58 guruş sarfıyla pek mükemmel ve muntazam sûretde emr-i inşâat ve tezyînâtı hitâm bularak resm-i küşâdı icrâ" kılınmıştır (s.7).

2- **Mülkî İ'dâdî Mektebi:** Bursa'da tam kârgir olarak yeniden inşasına başlanmış olan "Mekteb-i İ'dâdî Mülkî"nin inşâat, tefrîşât ve tezyînâtı için gerekli olan 865.999 kuruş "Ma'ârif-i Hassa i'ânesinden" tedarik edilmiş ve yapılarak hizmete açılmıştır (s.8).

3- **Harîr Dârü't-ta'limi:** "Vilâyetce Pastor usûl fevâid şümûlü üzere harîr tohumunu ihrâcıyla koza mahsûlâtının ıslah ve teksîri için erbâb-ı fûnûna bir menşâ-i terakkiyât-peymâ olmak üzere Bursa'nın gâyet havadâr ve latîf bulunan Temennâ-yı Kebîr mevkiinde mükemmelen bir Harîr Dârü't-ta'liminin inşasına başlanmıştır.

"Mülâhazât" hanesindeki bilgi ise şöyledir: "Mezkûr dârü't-ta'limin ez-vakt zarfında ebniyesi meydanâ getirülüb teferru'âtı derdest-i ikmâl bulunduğundan 'ankarîb resm-i küşâdı icrâ kılınacaktır" (s.8).

4- **Bursa İnâs (Kız) Rüşdiyesi:** "Bursa Mekteb-i İ'dâdî-i Mülkî'nin ikmâl-i inşâısıyla Mekteb-i Rüşdiye'nin dahi oraya nakl ve kalb idilmesine ve İnâs Mekteb-i Rüşdiyesi'nin İbrahim Paşa Câmî-i Şerîfi karşısındaki kabristân civârında bir eski mektep derûnunda olarak nevresidgân inâsın ikâmesine elverişli bulunmasına mebnî sâlifü'l-'arz hâli kalan mektebin bir kısmı İnâs Mektebi ittihâz olunmak üzere ta'mirât-ı mukteziyesinin icrâsiyün taraf-ı çâkerîde ve bi't-teşvîk mesârif-perverân-ı me'mûrîn ve eşrâf-ı ahâlî taraflarından i'tâ olunan mebâliğ ile inşâatına mübâseret olunmuştur" (s.8).

5- **Yıldırım Mektebi:** Yıldırım Bayezid'in Bursa'da kendi adıyla anılan camii civârında "sâye-i ma'ârif-vâye-i hazret-i pâdişâhîde hamiyetmendân-ı me'mûrîn i'ânesiyle iki yüz şâkird isti'âbına kâfi" olacak biçimde bir "mekteb-i ibtidâî" yapılmış ve açılışı gerçekleştirilmiştir (s.8).

E- SULAR (MİYÂH-I LEZÎZE İCRÂATI)

1- **Sultan Yıldırım Şadırvanı:** Bursa'da Yıldırım Camii avlusunda bulunan "şadırvan suyunun mecrâsı sa'bü'l-mürûr bulunduğuna ve halbuki civârında iskân olunan muhâcirîn-i kesîre nüfusunun idâresi mâ-i mezkûra münhasır olduğuna mebnî, vakfından 6.640 guruş sarfiyla" şadırvanın suyu onarılmış ve böylece o bölgede sakin olan muhacirler "sîrâb-ı zülâl-i 'âtîfet-i seniyye" edilmiştir (s.9).

2- **Çınarönü Şadırvanı:** Bursa'da bulunan Çınarönü Mahallesi'ne cereyan etmekte olan Kiraslı suyu mecrâsının intizamsızlığından dolayı, suya bazı zararlı şeylerin ve pisliklerin karıştığı, özellikle de yaz mevsiminde suyu azalıp mahalle halkına büyük sıkıntılar verdiği haber alınmıştı. Bu nedenle, mahalle ahali tarafından "mesârif-i zarûriyesinin müftehiren tesviyesiyle icâb iden mahallere müceddiden künkler" döşenerek onarımı tamamlanmış, ayrıca mahalle meydanına, etrafı tel kafesli muntazam bir şadırvan inşâ edilerek mahallelinin suya kanması sağlanmıştır (s.9).

3- **Pınarbaşı Suyu:** "Bursa şehri fevkinde nebe'ân idüb ekser cevâmi-i şerîfe ve hamam ve büyût ve sâireyi ihyâ iden Pınarbaşı nâm kebîr suyun maksemi nezâfet ve tahâretten hâlî olduğu bi't-tahkîk maksem-i mezkûr demir parmaklık içine aldırıldığı" gibi su yollarının da tamaratı gerçekleştirilmiştir (s.10).

4- **Kavak Suyu:** Bursa'ya gelen tatlı suların en ünlüsü olan Kavak suyunun mecrâları kısmen bozulduğu anlaşıldığından Belediye Dairesi marifetiyle "ser-tâ-pâ ta'mirâtı ashab-ı şufa taraflarından icrâ ve nezâfet-i matlûbe üzere külliyyetle mecâri-i kadîmeye su cereyânı" sağlanmıştır (s.10).

5- **Hamza Bey Suyu:** "Bursa'da vâki' Hamza Bey Câmî-i Şerîfi havlîsinde bulunan şadırvânın dahi, vakfından 2.000 kûsûr guruş sarfiyla su yolları ta'mîr olarak mâ-i lezîzi icrâ kılınmıştır" (s.10).

F- KALDIRIM, KANALİZASYON, KÖPRÜ VE YOL

"Bursa şehrinde terbî'an 12.685 metre kaldırımın müceddiden ve 13.638 metre kaldırımın ta'mîren ferş olunduğu gibi 8.160 metre şose ve 20 metre murabba' ve mücedded ve 82 metre murabba' ta'mîr sûretiyle köprü ve 335 metre mücedded ve 780 metre ta'mîr sûretiyle lağım inşâ ve 240 metre tarîk tevsi itdirilmiştir" (s.11).

G- DİĞER KONULAR

1- Telkîh-i Cederî Ameliyyâtı (Çiçek Aşısı): "Vilâyetin ekserî cihetlerinde ve 'ale'l-husûs şehir ve kasabalara ba'id bulunan karyelerde aşı ameliyyâtının icrâsına ahâlî tarafından ehemmiyet verilmeyerek aralık aralık etfalde çiçek 'illeti zuhûruyla ıztırâbât ve vefiyât vukû' bulmakta olduğu bi't-tahkîk anlaşılmasıyla derhal kol kol aşı me'mûrları ta'yîn ve i'zâm kılınub şimdiye kadar cem'an 55.420 nefer sibâyâna telkîh-i cederî ameliyyâtı" yapılarak aşılanan çocukların velilerine şehâdetnâmeler verilmiş ve böylece "vilâyetce çiçek 'illetinden 'avâriz-i vücûdiye ve vefiyât vukû'unun önü alınmıştır" (s.12).

2- Bayındırlık ve Âsâyiş: Defterde bu konularla ilgili bilgiler, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin tamamını kapsayacak tarzda verildiği için ikinci bölümde ele alınacaktır.

II. BURSA DIŞINDAKİ VİLÂYET SANCAKLARI (MÛLHAKÂT-I VİLÂYETDEKİ İNŞÂÂT VE TA'MİRÂT)

Bu bölümde, Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin Bursa dışında yer alan diğer sancaklarında gerçekleştirilen inşâ ve onarımlarla ilgili bilgilere yer verilecektir.

A- CAMİLER

1- Yıldırım Bayezid Camii (Kütahya): Yıldırım'ın Kütahya kasabasında "kâin olub evvelce termimâtına başlanmış olan câmi-i şeriflerinin ta'mirât-ı lâzimesi tesri' ve ikmâl itdirilüb küşâdı icrâ" kılınmıştır (s.3).

2- Lala Hüseyin Paşa Camii (Kütahya): Kütahya'da bulunan Lala Hüseyin Paşa Camii, evkâfından temin edilen 57.000 kuruş ile onarıma alınmış ve tamamlanmasına az bir süre kalmıştır (s.3).

3- Bodur Camii (Kütahya): Kütahya'ya bağlı Gedüs (Gediz) kasabasında bulunan ve yıkılmaya yüz tutan Bodur Camii, 50.000 kuruşa yakın bir masrafla inşâ olunmuştur. Camiin "tahtânîsinde yedi bâb mağaza ve etrâfına yedi aded dükkân inşâsıyla câmi-i şerif-i mezkûra akar ittihâz olunmasına eşrâf-ı mahalliyeden Tombazzâde Hacı Hüseyin Ağa tarafından başlanmış ve inşââtına devâm u gayret idilmekde bulunmuştur" (s.4).

4- Yıldırım Bayezid Camii (Balıkesir): Yıldırım'ın Balıkesir'de bulunan camii ile otuz odadan oluşan medresenin inşâ ve tamiri mükemmel bir şekilde tamamlanarak açılışa hazır hale getirilmiştir (s.3).

5- Muhyiddin-i Rûmî Camii (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı Kemer kasabasında "kibâr-ı evliyâullahdan Muhyiddin-i Rûmî"nin yaptırdığı cami, daha önce çıkan bir yangında yanmıştı. Bu sebeple, "câmi-i şerîfin tarz-ı kadîmi üzere dokuz aded kubbesiyle sâir îcâb iden mahallerinin sâye-i kudret-vâye-i hazret-i pâdişâhîde kasaba-i mezkûre me'mûrîn ve eşrâf ve hamîyyetmendânı taraflarından i'âneten 80.000 guruş kadar akçe sarfiyla ta'mîren inşâ ve civârına bir de medrese ilâve ve binâ kılınmıştır" (s.3).

6- Kayapa Camii (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı İvrindi nahiyesinin Kayapa köyünde bulunan cami, "nukûd-i mevkûfesinden kârgir olarak emr-i ta'mîr ve inşâsı ikmâl ve derûnu hutût ve nukûş ile tezyîn kılınub" açılışa hazır hale getirilmiştir (s.4).

7- Sizi (?) Hasan Bey Camii (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı Gönen kazasının Sizi Hasan Bey köyündeki cami, harab olmasına ramak kaldığı için, vakfından 20.000 kûsur kuruş sarfiyla tamir edilmiştir (s.4).

8- Yukarı Mahalle Mescidi (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı Susurluk (Susıgırlık) köyünün yukarı taraf muhacir mahallesinde, hayırseverler tarafından bir mescid, civarına bir de mektep inşâ edilmiştir (s.4).

9- Ali Bey ve Nogay Mescidleri (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı Farat (?) nahiyesine tâbi Ali Bey köyünde kârgir bir cami ile bir de mektebin inşâsını "erbâb-ı hayr"; Sultan Çayırı'nın Nogay Mahallesi'nde ise cami ile bir mektebin yapımını Abbas Ağa adındaki bir hayır sahibi üstlenmişlerdir (s.4).

10- Çavlu Mescidi (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı İvrindi nahiyesinin Çavlu köyünde hayırsever halkı tarafından bir cami, bir de mektebin inşâsı tamamlanmıştır (s.4).

11- Yoğunluk (?), Karaağaç, Ayşeler, Karaçalı ve Katrancı-i Kebir Mescidleri (Balıkesir): Balıkesir'e tâbi Kepsut nahiyesinde, isimleri verilen köylerde, halkları tarafından birer cami, civarlarına da birer mektep yaptırılmıştır (s.5).

12- Dombay Dere Mescidi (Balıkesir): Balıkesir'e bağlı Dombay Dere köyünde, daha önce halkı tarafından inşâsına başlanan bir mescid ile mektebin yapımı tamamlanarak açılışı gerçekleştirilmiştir (s.5).

13- Çarşı Mescidi (Balıkesir): Balıkesir'e tabi Susurluk kasabasında mevcut Çarşı Mescidi, "müşrif-i harâb" olduğundan, mahalle ahalisi tarafından toplanan "7.000 guruş i'âne-i nakdiye ve kereste ve levâzim-i sâiresiyçün olunan mu'âvenet-i fi'liye ile" inşâsına başlanmış ve bitme aşamasına getirilmiştir (s.5).

14- İkizce, Ilıca-i Sagir ve Kepeçmar Mescidleri (Balıkesir): Balıkesir'in İvrindi nahiyesine bağlı bu üç köyde birer mescid ile birer mektep, hayırsever ahali tarafından yaptırılmıştır (s.5).

15- Çerkes Mescidi (Balıkesir): "Balıkesrî Sancağı dâhilinde Farat nâhiyesi merkezi olan Susıgırlık (Susurluk) kasabasının Çerkes Mahallesi'nde i'ânât-ı ahâlî ile tarz-ı cedîd üzere müceddiden bir mescid-i şerîf ile civârına bir de mekteb inşâ olunmuştur" (s.5).

16- Osmanlar Mescidi (Karesi): "Karesi Sancağı mülhakâtının devr u teftiş esnâsında Balya nâhiyesinin Osmanlar köyü mescid-i şerîfinin sakfı toprak ile mestûr ve müşrif-i harâb olmasıyla nüzûl iden bârânın derûnuna te'sir itmekde bulunduğu" görülmüş, ancak vakfın tamire gücünün olmadığı da köyün ileri gelenleri tarafından "âsitâne-i sa'âdet"e bildirilmişti. Bunun üzerine "mesârif-i ta'miriyyesi taraf-ı çâkerî"den temin edilerek merkez livâdan mimar gönderilmesi ve mescidin üzerine kiremitli bir çatının yaptırılması kararlaştırılmıştır (s.4).

17- Orhan Camii (Yenişehir): Orhan Gazi'nin "âsâr-ı mebrûrelerinden Yenişehir kasabasında vâkî ve mürûr-i zamân ile muhtâc-ı ta'mîr olan câmi-i şerîfin emlâk-i hümâyûn-i hazret-i pâdişâhî hâsılâtından 200 liranın" sarfedilmesiyle onarımı tamamlanmış ve "bir tarz-ı dilnişîn"e dönüştürülmüştür (s.3).

18- Süleymâniye, Kızılıhisar, Hayriye ve Mecidiye Mescidleri (Yenişehir): "Yenişehir kazâsı dâhilinde mukaddemce muhâcirîn iskânıyla müceddiden teşkil olunan bâlâda muharrerü'l-esâmî kurâda birer mescid ve Osmâniye karyesinde ashâb-ı hayrâtın i'ânesiyle bir bâb câmi-i şerîfin inşââtı ikmâl olunarak resm-i küşâdları icrâ kılınmıştır" (s.4).

19- Orhan Gazi Camii (Pazarköy): Orhan Gazi'nin Pazarköy kasabasında "muhtâc-ı ta'mîr olan câmi-i şerîfinin keşfi mücibince 60.000 kûsûr gurus sarfiyla ta'mîrine mukaddemâ bi'l-isti'zân irâde-i seniyye" verilmiş ise de bu paranın camiinin onarımına kâfi gelmediği anlaşılmış ve tekrar keşf istenmiştir. Sonuçta, daha önce öngörülen miktar kadar bir paranın sarfedilmesi gerektiği ortaya çıkınca, sözkonusu akçe mahalle halkı tarafından tedarik edilerek onarımı tamamlanarak açılışı sağlanmıştır (s.3).

20- Çelebi Sultan Camii (Söğüt): Çelebi Mehmed'in Söğüt kasabasında "müşrif-i harâb" olan câmi-i şerîflerinin hâsılât-ı vakfiyyesinden 160.000 gurus sarfiyla müceddiden inşâsı" konusunda "irâde-i seniyye" talep edilmiş, yapılan incelemede camiinin "bir şekli-dilnişîn"de olmadığı anlaşılarak, "medhalinden 1,5 metre tevsi" olunduğuna ve binâen'aleyh mesârif-i keşfiyyesi kifâyet itmemesi"

sebebiyle, geri kalan kısmının hayırsever ahali tarafından tamamlanması şartıyla inşasına izin verilmiştir.

Defterde yer alan "mülâhazât" bölümünde şu ek bilgi de verilmiştir: "Câmi-i şerîf-i mezkûrun ta'mirât ve inşâât-ı lâzimesi mahallince tesrîf ve teshîl itdirilmekde bulunduğundan sâye-i müberrât-vâye-i hazret-i pâdişâhî karîben ikmâli me'mûldür" (s.3).

21- Yıldırım Camii (İnegöl): Yıldırım Bayezid'in hayrâtı arasındaki İnegöl kasabasında bulunan cami, "müşrif-i harâb" olması nedeniyle, vakfı akarından 88.980 kuruş sarfedilerek yeni baştan ihyâ ve inşasına, gelen "irâde-i seniyye"nin akabinde başlanmıştır (s.3).

22- Hüdâvendigâr Camii ve Bir Hamam (Mihaliç): I. Murad'ın vakıfları arasında Mihaliç kasabasında bulunan camii ile civarındaki vakıf hamamının iki kez yapılan keşifleri neticesinde, akarı hasılatından 133.000 kuruş harcanarak onarımı eksiksiz tamamlanmıştır.

Defterde "mülâhazât" hanesinde şu kısa not vardır: "Ba'zı nevâkıs-ı müteferrikası derdest-i ikmâl bulunmasıyla karîben hitâmında resm-i küşâdı icrâ olunacaktır" (s.3).

23- Lala Şahin Paşa Camii ve Bâli Bey Mescidi (Kirmastı): Kirmastı kasabasındaki Lala Şahin Paşa Camii ile Bâli Bey Mescidi ve mahallî sıbyan mektebi "mürûr-i zamân ile muhtâc-ı ta'mir olduğundan mütevellisi ma'rifetiyle" tamiri gerçekleştirilmiştir (s.4).

B- TÜRBE VE DERGÂHLAR

1- Hayme Ana Türbesi (İnegöl): İnegöl kazasının Domaniç nahiyesine bağlı Çarşamba köyü civarında Ertuğrul Gazi'nin validesi Hayme Ana adına yapılmış türbe, "makâm-ı vilâyetden evvelce 'arz olunan sûretle inşâsı makrûn-i müsâ'ade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî olarak derhal mahalline tebliğât ve mu'âmelât-ı lâzime ifâsıyla" 28.000 kuruş sarfiyla aynı yere "müceddiden bir türbe-i mükemmele inşâ kılınmıştır" (s.5).

2- Rûşen Dede Türbesi (İnegöl): "Mazanne-i kirâmdan Rûşen Dede nâm zât-ı kerâmet-simâtn İnegöl kasabasında vâki' ve mürûr-i zamânla müşrif-i harâb" olan türbesi, kaza idare meclisi üyesi Otuzbiroğlu İbrahim Ağa tarafından gereği üzere onarılmıştır (s.6).

3- Seyyid Süle Türbesi (Kütahya): Kütahya Sancağı'na bağlı Altuntaş nahiyesi yakınındaki "sülâle-i tâhire-i Sıddîkiye'den Seyyid Süle Hazretleri"ne ait türbe, padişah tarafından 70.000 kûsur kuruş harcanarak mükemmel bir şekilde tamiri yapılmıştır (s.6).

4- **Ergun Çelebi Dergâhı (Kütahya):** Kütahya merkezinde bulunan Ergun Çelebi Dergâhı, İstanbul'dan gelen "irâde-i seniyye" gereğince, "hazîne-i hassa-i şâhâne ve evkâf-ı hümâyûndan 30.000 guruş sarfiyla mükemmelen ta'mirât ve tezyînâtı bi'l-îfâ resm-i küşâdı icrâ" kılınmıştır (s.6).

C- MEDRESELER

1- **Tavşanlı Medresesi (Kütahya):** Kütahya Sancağı'na bağlı Tavşanlı kasabasında, eşrafitan Zeytûnzâde Hacı İbrahim Ağa tarafından bir medrese yaptırılarak açılışı icra kılınmıştır (s.7).

2- **Hoca Yâdigâr Medresesi (Ertuğrul):** Ertuğrul Sancağı'na bağlı İnönü kasabasındaki Hoca Yâdigâr Camii önünde, masrafları ahali tarafından karşılanan, 12 oda ve bir derslane ile "mâ-i lezîz-i cârî şadırvanı müstemil müceddiden bir medrese inşâ ve ittisâline 8 bâb dükkân ve üç oda ve bir kahvehâne ve bir ahûru hâvî misâfirhâne binâ olunarak vâridâtı menâsîfeten câmi-i şerîf ve medrese-i mezkûre idâresine tahsis kılınub resm-i küşâdları icrâ edilmiştir" (s.7).

3- **Kargılı Medrese (Simav):** Simav kasabasına bağlı Sağordu nahiyesinin Kargılı köyünde, ahalinin nakdî ve bedenî gayretleriyle bir medrese inşâ edilerek açılışı yapılmıştır (s.7).

D- MEKTEPLER

1- **Karacaşehir'de Cami, Mektep ve İnşâsı:** Osman Gazi'nin Karacaşehir'de "ilk hutbe-i istiklâllerini okutturdukları zîver-i sahâyif-i tevârih olan câmi-i şerîf ile çeşme ve müteferru'âtının müceddiden inşâ ve ihyâsıyla beraber Eskişehir'de Edebâli Hazretleri Dergâh-ı Şerîfi'nin i'mâr ve termîmi ve Karakeçilü aşîretinden bir kısmı için hâneler inşâsıyla iskân ve îvâları bermûcib-i irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî icrâ kılınmış olduğu misillü bu kerre câmi-i mezkûr imâm ve hatîbine mahsûs bir hâne ile bir mektep inşâsına da irâde-i seniyye" gelmiş ve gereği yapılmıştır (s.8).

2- **Kirmastı Mektebi:** Kirmastı kasabasında "hükûmet karşusunda bulunduğu görülen mahallin cânib-i belediyeden fûruhtuyla esmân-ı hâsılasından usta ve amele yevmiyesi tesviye idilmek ve kereste ve taş ve levâzim-i sâiresi dahi bi't-teşvîk hamîyyetmendân-ı ahâlî tarafından" verilerek kargir bir mekteb-i rüşdî ve ibtidâî inşâsı karar altına alınmış ve padişah tarafından gönderilen 1.500 lira ile mektebin yapımı tamamlanarak hizmete sunulmuştur (s.8).

3- İshak Paşa Mektebi: İnegöl kasabasının merkezinde İshak Paşa Camii civarında bulunan boş bir arsa üzerinde, "ba'zı 'avâriz akçesiyle ve 10.000 gurusî'ânî ile tevsi'ân inşâsına başlanılan mekteb-i ibtidâî, 200 etfâli istî'âb idecek derecede vâsi' iki bâb ders-hâne ve bir salon ve züvvâr ile mekteb mu'allimin ve hademesine mahsûs fevkânî iki oda ve mektebe akar olmak üzere tahtânî mûte'addid dükkânî müstemil olarak bir tarz-ı nevîn ve mükemmeliyetde inşâ ve resm-i küşâdı icrâ olunmuşdur" (s.9).

4- Sinan Paşa Mektebi: Yenişehir kazasındaki Sinan Paşa Camii avlusunda bulunan eski rüşdiye mektebinin "ta'mirât-ı lâzimesi bi'l-icrâ havfisi parmaklık içine alınub derûn ve bîrûnu tezyîn olunarak mekteb-i ibtidâî ittihâz ve küşâd idilmiştir" (s.9).

5- Bozviran Mektebi: Karesi Sancağı'na bağlı İvrindi nahiyesinin Bozviran köyünde "müceddiden bir mekteb-i ibtidâî binâ ve resm-i küşâdı icrâ kılınmıştır" (s.9).

6- Gönen Mektebi: "Gönen kasabasında ma'ârif-perverân-ı ahâlî-i memleket i'ânisiyle bir bâb mekteb-i ibtidâî küşâd olunmuşdur" (s.9).

7- Erdek Mektebi: Erdek kasabasında hayırsever halkın yardımlarıyla, alt katı ibtidâî, üst katı ise rüşdî olmak üzere iki katlı kârgir bir mektep yapılarak hizmete açılmıştır (s.9).

8- Kepsut Mektebi: Balıkesir'e bağlı Kepsut kasabası halkının yardımlarıyla yapımına başlanan, 200 talebe kapasiteli, alt ve üst katında birer dershanesi bulunan mektebin inşâsı tamamlanmış ve açılışı yapılmıştır (s.9).

9- Plevne Mahallesi Mektebi: Gönen kasabasında da hayırsever padişahın katkılarıyla, "tevsi'ân ve mükemmelen bir mekteb-i ibtidâî te'sîs ve küşâd olunmuşdur" (s.9).

E- SULAR

1- Değirmen Deresi Suyu: Mudanya kasabasına öteden beri akmakta olan Değirmen Deresi suyunun, zamanla su yolları bozularak kullanılamaz hale gelmiş, ayrıca su çok az geldiği için mahalle halkı son derece büyük sıkıntılar çekmişti. Bu nedenle, adı geçen derenin öteki tarafında ve kasabaya bir saat uzaklıktaki bir yerde, tatlı ve bol su olduğu haber alınınca, vilayet merkezinden mühendis ve su işinden anlayanlar çağırılmış ve yapılan incelemede, bu suyun kasabaya ulaştırılabilmesi için üç ayrı yered "mahzen" inşâsı, yeteri kadar demir boru ile Marsilya künkü döşenmesi ve bunun için de 60.000 kuruş kadar harcama yapılması gerektiği bildirilmiştir. Kasaba su ihtiyacını giderdikten sonra kalan kısmı "fabrikalara ve şimendifer kumpanyasına" satılarak Belediye Dairesi'ne

gelir temin edilmesi cihetine gidilecektir. Sözü edilen harcama masrafının Belediyece karşılanması kararlaştırılmıştır (s.10).

2- Hanife Deresi Suyu: "Cesâmetiyle nüfusunun kesreti dergâr bulunan Mihaliç kasabasında mâ-i cârî olmamasından dolayı kasaba-i mezkûre ahâlîsi fevkal'âde müşkilât ve ızdırâb çekmekte olmaları" sebebiyle kasabaya iki saat mesafeden yeteri kadar suyun halka ulaştırılması ve değirmenleri döndürmesi ve tekrar kasabaya dönecek tarzda düzenlenmesi, ayrıca kasabada muhtelif yerlere yapılan çeşmelerden suyun akıtılması padişah tarafından sağlanan maddî imkânlarla gerçekleştirilmiştir (s.10).

3- Beyce Suyu: "Atranos kazâsının merkezi olan Beyce kasabasında mâ-i cârî olmayub ahâlîsinin müşkilât-ı kesîreye dücâr oldukları cihetle, 5.400 metre" uzaklıktaki Çınarcık adındaki tatlı suyun, masrafları kasaba halkı tarafından karşılanarak "kârgîr mecrâlar derûnundan kasabaya isâlesiyle ahâli-i kasaba sîrâb-ı mâi'l-hayât" edilmiştir (s.10).

4- Susurluk Suyu: Balıkesir'in Farat (?) nahiyesinin merkezi olan Susurluk (Susıgırlık) köyüne 1,5 saat uzaklıktaki Arılık adı verilen mevkiden getirilen tatlı içme suyu, köyde inşâ edilen beş çeşmeden akacak şekilde tesis edilmiştir (s.10).

F- KALDIRIM KANALİZASYON, KÖPRÜ VE YOL

1- Mudanya Kazası: İki yıl boyunca Mudanya'da mevcut sokaklara belediyece "müceddiden ve terbi'an 25.614 ve ta'mîren 990 zira' kaldırım ve 1.342 zira' tûlünde mücedded lağım ve i'âne-i ahâlî ve komisyon-i mahsûs nezâreti ile de başkaca Hisarlık bayırına 2.000 zira' terbi'inde cedîd kaldırım inşâ olunmuş ve 100 zira' tûlünde lağım ve 1.000 zira' terbi'inde kaldırım dahi derdest-i inşâ ve ikmâl bulunmuştur" (s.11).

2- Gemlik Kazası: İki yıl süresince Gemlik içindeki çarşılarda yeni olarak 1.820 ve onarmak suretiyle de 187 zira' kaldırım döşenmiştir. "Lağımların ta'mîrâtı bi'l-icrâ Hükûmet'in dışarı kapusundan Dâire-i Askeriye kapusu önüne kadar 8,5 metre 'arzında ve 150 metre tûlünde olmak üzere Beledî Sanduğu'ndan 4.000 guruş sarfıyla mükemmel bir de şose inşâ itdirilmekte bulunmuştur" (s.11).

3- Mihaliç Kazası: 1308/1892 yılı başından 1309/1893'e kadar Mihaliç'te, "terbi'an 2.170 zira' kaldırım inşâ olunmuş ve 8.000 zira' derdest-i inşâ ve ikmâl bulunmuştur" (s.11).

4- Kirmastı Kazası: Kirmastı'da iki yıl zarfında toplam 1.468 arşın "müceddiden" kaldırım yapılmış, 30 arşın da kanalizasyon inşâ edilmiştir (s.11).

5- Karesi Sancağı: Balıkesir kasabasında iki yıl boyunca "terbi'an 731 zira' kaldırım ve 410 zira' lağım ile mülhakâtından Gönen kasabasında 12.263 zira' kaldırım ve 20 zira' lağım ve Erdek'de 11.322 zira' kaldırım ve 840 zira' lağım ve Ayvalık'da 6.124 zira' kaldırım ve Kemer'de 7.319 zira' kaldırım ve Bigadiç'de 9.085 zira' kaldırım ve 520 zira' lağım ve Bandırma'da 74.967 zira' kaldırım ve 4.727 arşun lağım ve 269 arşun tonoz ve 560 arşun rıhtım ve Edremid'de 9.166 arşun kaldırım inşâ itdirilmiştir" (s.11).

6- Karahisar-ı Sahib Sancağı: "Karahisar kasabası derûnunda cereyân iden kadîm bir derenin yalnız eyyâm-ı şitâ ve bârânlı havâda seyelân-ı mülâbesesiyle etrâf hânelerden munsabb olan lağımlar" aynı derede toplandığı için çok kötü koku yayması sebebiyle kasaba mahalleleri ve çarşuları gayr-i sihhî bir durum arzemiş, bunun üzerine, sözkonusu derenin üzeri "ser-tâ-pâ beş arşun kutrunda kârgîr kemer ile kapanub ta'affünât ve mazarrât-ı mebhûsenin men'i için inşâât-ı mukteziye kısmen icrâ kılınmış ve mütebâkîsi derdest-i istikmâl bulunmuştur" (s.11).

7- Koca Köprü: Sındırgı kazası içindeki Simav nehri üzerinde bulunan Koca Köprü, daha önce geçirdiğı yangın sebebiyle harabeye dönmekte iken 171 m. ve Cehennem deresi köprüsünün 42 m. uzunluğunda olmak üzere ahalinin büyük yardımlarıyla inşâsı tamamlanmıştır (s.11).

8- Ören Köprüsü: Balıkesir'e bağı Bigadiç'te bulunan Ören Kalesi adı verilen yerde ve Simav nehri üzerindeki büyük köprü, uzun zaman geçmesi sebebiyle tamire ihtiyaç duymuş ve ahali tarafından onarılmıştır (s.12).

9- Madra Köprüsü: Karesi Sancağı'na bağı İvrindi nahiyesinin Korucu köyünde ve Madra Çayı üzerinde bulunan 5 göz ve 30 m. uzunluğundaki köprü'nün tamiri için gereken masraf, ahali tarafından karşılanarak hizmete açılmıştır (s.12).

10- Koşu Seddi: Balıkesir'e bağı Manyas nahiyesinde akmakta olan derenin Koşu denilen yerde bulunan seddi, "tuğyân-ı miyâhden" zarar görmüş ve hemen tamir edilmek suretiyle, civarındaki Karaağaç ve Salur Kayaca köylerinin su taşkınından korunması sağlanmıştır (s.12).

11- Küplü Köprüsü: Karesi Sancağı'ndaki Farat (?) nahiyesinin Aziziye ve Sultaniye Çayırı köyleri civarında akmakta olan Küplü Deresi üzerinde, Aziziye köyü eşrafından Çerkes A'yân Mehmed Ağa tarafından 1,5 m. genişliğinde ve 10 m. uzunluğunda bir köprü yaptırılmıştır (s.12).

12- Çay Köprüsü: Karesi Sancağı'na bağı Gönen kasabası civarında, 111 arşın uzunluğunda bulunan Çay Köprüsü'ne, teknik gerekçelerle 60 arşın uzunluğunda 6 göz daha ilâve edilmiş ve finansmanı "ashâb-ı servet ve hamiyet" tarafından sağlanmıştır (s.12).

G- DİĞER KONULAR

1- **Balıkesir Hastahanesi:** "Sâye-i hasenât-vâye-i hilâfet-penâhîde ilerude komisyon-i mahsûsunca hâsıl olacak i'ânâtın derecesine göre tevsi' idilmek üzere i'âneten virilen kurbân derileri esmânı karşuluk tutularak şimdilik me'a teferru'ât Balıkesir'de yirmi yataklık bir gurebâ hastahânesinin bu kerre zebh-i karâbîn ile vaz' esâsına ibtidâr ve şu vesile ile de da'vât-ı mefrûza-i Cenâb-ı Şehinşâhî yâd ve tekrâr kılınmıştır" (s.12).

2- Resmî Daire İnşaatları:

a) Mudanya Hükûmet Konağı: "Hüdâvendigâr Vilâyeti merkezinin medhal-i mühimmi bulunan Mudanya kazâsı hükûmet konağı" oldukça büyük zarar gördüğünden ahalinin de yardımlarıyla toplam 182.000 kuruş ile "bir tarz-ı nevîn ve tarh-ı dilnişîn üzere" bakım ve onarımı yapılmıştır. Mudanya'ya gelecek yabancı misafirlerin ve padişahın ikâmetine mahsus odalar "Bursa mensûcâtından akmişe-i nefise ile i'mâl itdirilen kanepeler ve perdeler ve sâir sûretle mükemmelen icrâ kılınan tefrîşât ve tezyînât" tamamlanarak kullanılır hale getirilmiştir (s.14).

b) Kepsut Hükûmet Konağı: Karesi Sancağı'na bağlı Kepsut nahiyesi hükûmet konağı, "müşrif-i harâb ve mâil-i inhidâm" bir hal alınca, padişah tarafından yapılan harcamayla, alt katında dört oda, bir zaptiye koğuşu ve bir kargir evrak mahzeni ile tevkîfhâne ve üst katında da yedi oda ile diğer müstemilâttan oluşan oldukça güzel bir bina inşâ edilmiş ve açılışı yapılmıştır (s.14).

c) Pazarköy Hükûmet Konağı: Pazarköy nahiyesinin kaymakamlığa dönüşmesi ve "hey'et-i hükûmetinin ta'yin ve teşkil olunması" sebebiyle, eski hükûmet konağının yetersizliği belirlenmiştir. Bu nedenle konak, hayırsever halkın katkılarıyla genişletilerek bakım ve onarıma alınmış ve zaptiye askeri için iki koğuş ilâve edilmiş, inşaatın bitmesine de az kalmıştır (s.14).

d) Ertuğrul Hükûmet Konağı Mahzeni: Ertuğrul Sancağı merkezinde uygun bir evrak deposu olmadığı için, "hazîne-i celileden 29.000 kûsur" kuruş sarfedilerek "mükemmel ve muntazam bir mahzen" inşâsına başlanmıştır (s.14).

3- Tamamlanan Askerî Amaçlı Binalar:

a) Eskişehir Askerî Dairesi: "Tensîkât-ı Cedîde-i Askeriye icâbâtınca" inşâsı gereken depolardan Eskişehir Askerî Deposu civarındaki Askerî Dairenin inşaat ve tefrîşatı bitirilerek hizmete açılmıştır (s.14).

b) Gemlik Depo-yi Hümâyûnu: Gemlik kazası merkezinde bir depo, Askerî Daire ve bir cephane inşaatı tamamlanarak hizmete hazır hale getirilmiştir (s.15).

c) Bolvadin Depo-yi Hümâyûnu: Karahisar-ı Sahib Sancağı'na bağlı Bolvadin kasabasında bir depo ile Askerî Daire ve bir cephane inşası tamamlanarak açılışı yapılmıştır (s.15).

4- Yapılmakta Olan Askerî Amaçlı Binalar: Karesi Sancağı merkezi olan Balıkesir kasabasında, Atranos kazası merkezi olan Beyce köyünde, Bandırma ve Gediz (Gedüs) kazalarında ve Çivril nahiyesinde beş adet uygun büyüklükte askerî deponun devletçe yapılması karar altına alınmış olup inşaatları halen devam etmektedir (s.15).

5- Diğer Kamu Binaları:

a) Gönen Belediye Dairesi: Karesi Sancağı'na bağlı Gönen kazası belediye dairesinin fizikî yetersizliği gözönüne alınarak, padişahın özel gelirlerinden karşılanmak üzere, alt katta üç dükkân, üst katta da gereği kadar oda ve bir salonu hâvî belediye dairesi ile bir eczâhanenin yapılması sağlanmış ve açılışı gerçekleştirilmiştir (s.15).

b) Sandıklı ve Bigadiç Belediye Daireleri: Karahisar Sancağı'na bağlı Sandıklı kazası belediye dairesinin daha önce yanması, Karesi Sancağı'na bağlı Bigadiç belediye dairesinin de kira ile tutulan bir evde bu görevi sürdürmeye çalışması sebebiyle bu iki kazaya birer belediye binası ve birer de telgrafhanenin inşasına başlanmış ve tamamlanmasına az kalmıştır (s.15).

c) Kütahya ve Sandıklı Hapishanesi: Kütahya Sancağı merkez hapishanesinin harap olması, Karahisar Sancağı'na bağlı Sandıklı hapishanesinin de yetersiz kalması sebebiyle, İstanbul'dan gelen "irâde-i seniyye" uyarınca adı geçen yerlerde birer hapishanenin yapımına başlanmış olup, inşası halen devam etmektedir. (s.15).

d) Kemer Kazası Telgrafhanesi: Balıkesir'e bağlı Kemer kazası hükümet dairesi yakınında inşasına başlanılan telgrafhane tamamlanıp hizmete sunulmuştur (s.15).

e) Deliklikaya Karakolu: Yenişehir ile İnegöl kazaları arasında bulunan Deliklikaya adı verilen yerde padişahın teşviki, ahalinin de yardımlarıyla bir "karagolhane" inşâ edilmiş ve hizmete açılmıştır (s.15).

III. VİLÂYETİ İLGİLENDİREN GENEL KONULAR

Bu bölümde bütün vilâyeti alâkadar eden genel konular ele alınacaktır. Vilâyetin genelini ilgilendiren konular, güvenlik ve asayiş, bayındırlık, köylerin oluşturulması ve muhacirlerin belli yörelere iskânı alt başlıklarıyla deftere geçirilmiştir. Özellikle, günümüzde de varlıklarını sürdüren muhacirlerin, nerelerden göç ettikleri ve hangi bölgeler yerleştirildikleri konusunda verilen bilgiler oldukça önemlidir.

A- UMÛR-İ İNZİBÂTIYE

"Vukû'ât-ı 'âdiyeden bulunan gasb u sirket ve darb u cerh mekûlesi harekâtdan dolayı derdest olunan eşhâs-ı şerîre ve muzırradan mâ'ada posta gasbcılığına yetinmek ve kat-'ı tarîk ve katl-i nüfûs harekât-ı fecî'asına cür'et itmek gibi cinâyet ve şekâvet-i müstemire erbâbından olarak" değişik kaza ve köylerden yakalanan birçok kişi, af dileyip bağışlanma istemeleri üzerine padişah tarafından affa mazhar kılınmıştır. Vilâyetin tamamında herhangi bir olayın çıkmaması için elde gelen gayret gösterilmekte ve "vilâyetin her cihetinde âsâyiş ve emniyyet-i 'umûmiyye-i ahâlî dahi matlûb-i 'âlî dâiresinde berkemâl olub herkes gece ve gündüz da'vât-ı hayriyye-i hazret-i pâdişâhî ile tezyîn-i elsine-i 'ubûdiyyet eylemekte bulunmuştur" (s.13).

B- UMÛR-İ NÂFİ'A

Sözkonusu iki yıl boyunca, yeni olarak 155.779 m. şose ve 89 kârgir, 41 yarı kârgir köprü ile 523 adet kârgir menfezin inşası gerçekleştirilmiştir. Tamire muhtaç 487.435 m. şose, 25 kârgir, 316 yarı kârgir köprü, 127 adet menfez ve 14.441 metre küp istinad duvarı, müteahhitlerine ihale edilmiş ve yapımı henüz tamamlanmıştır. Kabul muamelesi yapılan yeni inşaat arasında 33.659 m. şose, 40 kârgir, 12 yarı kârgir köprü ile 210 adet menfez; tamir edilmesi düşünülenler arasında 354.076 m. şose, 22 kârgir, 210 yarı kârgir köprü ile 101 adet menfez ve 8.662 metre küp istinad duvarı bulunmaktadır. Mukavelede yazılı olmasına rağmen inşası henüz bitmemiş yeni inşaatın 122.120 m. şose, 49 kârgir, 29 yarı kârgir köprü ile 313 adet menfez; tamire muhtaç 133.359 m. şose, 3 kârgir, 106 yarı kârgir köprü ile 26 adet menfez ve 5.779 metre küp istinad duvarının inşaat ve tamirat ihalesi 16.617.404 kuruştur. Bu köprülerin dışında, Fransa'nın Eyfel fabrikasından satın alınan ve 18 m. uzunluğunda olup 7-8 saatte portatif olarak

kurulabilen bir adet çelik, ayrıca 97 m. uzunluğunda, ayakları kârgir ve üstü demir potrelli (?) diğer bir köprü de mevcut bulunmuştur (s.13).

C- KURÂ TEŞKİLÂTI

İki yıl süresince Vilâyet dahilinde iskânları gerçekleştirilen muhacirler için teşkil edilen köylerin adları ve diğer bilgiler aşağıda gösterilmiştir (s.16).

Mevk-i merbûta ve kadimesi	İskân olunan ahâlî ve muhâcirin ünvanları	Tahsis olunan kurânın isimleri*
Eskişehir kazasında arazi-i hâliyede	Rumeli muhacirleri	Hamidiye ve Hayriye
Yenişehir kazasının İznik nahiyesinde	Karateke aşireti	Mahmudiye
Bursa'ya tabi Kavuşuk Dere civarında	Batum muhacirleri	Sultaniye
Bursa'ya tabi Balyaz köyü civarında		
Armutalanı'nda	Eslemiyeye muhacirleri	Ma'mûretü'l-Hamidiye
Eskişehir kazası dahilinde	Silistre ve Hezargrad muh.	Selimiye ve Hayriye
İnegöl kazasının Osmandere mevkiinde	Çerkes muhacirleri	Sultaniye
Bursa civarında Hüseyinalanı mevkiinde	Hezargrad muhacirleri	Hüseyniye
Pazarcık nahiyesinde Soğukcakpınar mevki.	Tırnova muhacirleri	Hamidiye
İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn'a mütlhak arazide	Boşnak muhacirleri	Mecidiye
Eskişehir kazasının Sulu Karaağaç mevki.	Silistre muhacirleri	İmraniye
Eskişehir kazasının Kanlıpınar mevkiinde	Ruşçuk muhacirleri	Sultaniye
Pazarcık nahiyesinin Soğukcakpınar mevki.	Tırnova muhacirleri	Hamidiye
Kütahya'nın Armutdili Mikrasalanı mevki.	Tırnova muhacirleri	Mikrasalanı
İznik nahiyesinin Kavaklıdere mevkiinde	Tırnova muhacirleri	Süleymaniye
İnegöl Emlâk-ı Hümâyûn'unda Pelidli mevki.	Bosna muhacirleri	Bahtiyar, Lütfiye, Feyziye ve İmraniye
Nefs-i Karahisar'da Yarımca mahallinde	Servi muhacirleri	Servi
İznik nahiyesinin Viraz Ali Boğazı mahallinde	Servi muhacirleri	Hamidiye
Bursa'ya tabi Kite nahiyesinde Üçpınar mah.	Eslemiyeye muhacirleri	Üçpınar
İnegöl'ün Domanıç nahiyesi		
Dombayçayırı'nda	Cum'a-i 'Atik muhacirleri	Ruşen
İnegöl'ün Ahi Dağı ormanında	Tırnova ve Osmanpazarı muh.	Ma'mûre
Kütahya'nın Armutdili nahiyesi Sandıközü'nde	Muhacirin-i mütenevvia	Lütfiye
Eskişehir kazası dahilinde Tosbağı mahallinde	Tatar muhacirleri	Rıfkıye
Eskişehir kazası Seyyid Gazi nahiyesi havalisi	Muhacirin-i mütenevvia	Salihîye, Burhaniye ve Büyükyayla

* Defterde, bu ifadelerin bulunduğu yerde bir açıklama yapılmıştır. İfade aynen şöyledir: "İşbu kurânın teşkilâtı ma'rûzât-ı müte'addide ile 'arz u iş'âr olunarak şeref-sânih olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdisâhî matûk-i 'âlsince esâmi-i mezkûre vaz' ve tahsis olunmuşdur" (s.16).

D- MUHÂCİRİN İSKÂNI

İskânları İcra Edilen		Mahall-i İskânlarına Sevk Olunan		Sevk ve İskân Mahalli
Nüfus (beher)	Hane (beher)	Nüfus (beher)	Hane (beher)	
4.614	979	-	-	Bursa kazası
695	177	26	5	Mihaliç kazası
939	224	107	21	Kirmastı kazası
-	-	35	7	Atranos kazası
227	54	-	-	Gemlik kazası
108	26	9	2	Pazarköy kazası
4.683	977	93	24	Ertuğrul sancağı
2.216	460	1.674	377	Kütahya sancağı
1.328	304	336	67	Karahisar sancağı
8.131	1.904	-	-	Karesi sancağı (s.16)
Yekün	22.941	5.105	2.280	503